

A pályakezdő Fülep Lajos

Bár hosszú élete során, az elhivatottak kiváltságát élvezve, számtalanszor vállalt fontos feladatokat, mégis 1970 őszén, 85 éves korában bekövetkezett elhunytáig csak a szakmabeliek egy része, szűk baráti köre meg maroknyi rajongó tanítványa mérte föl munkásságának korszakos jelentőségét.

Pedig kétesztendőnyi újságírói gyakorlattal, huszonegy évesen már az Ady-lira lényegének első értékelője, majd az *Új versek* költőjének bizalmasa. Még ugyanabban az évben — 1906-ban — Hevesi Sándor és Márkus László baráti társaságában az esztendő legszínvonalasabb budapesti radikális művészeti-irodalmi folyóiratának, a *Magyar Szemlének* munkatársa sűrűn szereplő írásaival, 1911-ben pedig Lukács Györggyel közösen alapította, szerkesztette az első magyar szellemtörténeti kiadványt, *A Szellem* című lapot. Később, 1917 tavaszán — mások mellett — Kodályval együtt a Szellemi Tudományok Szabad Iskolájában, egy baloldali művész-tudós elitcsoporthoz tartozó, az ún. Vasárnap Társaság körében tartott sikeres előadásorozatot a magyar képzőművészet fejlődésének sajátosságairól, 1929-től pedig elsőként ő rázta föl hírlapi jankijáltásaival — Bajcsy-Zsilinszky Endre és Illyés Gyula szövetségeként — hazája közvéleményét „a dunántúli egyke gyilkos világrendjének” pusztító hírével. 1934-ben, a *Nemzeti öncélűség* című, programot kínáló tanulmányával — Gulyás Pál meg Németh László oldalán — indította útjára a magyarság sorskérdéseivel viaskodó népi írók mozgalmanak folyóiratát, a *Választ*. 1932-től 1940-ig a pécsi, 1946-tól nyugalomba vonulásig, 1965-ig pedig a budapesti tudományegyetem filozófiában-esztétikában legképzettebb műtörténész tanára, az igényes hallgatók mentora. Élete alkonyán akadémikus és az első marxista szemléletű magyar művészettörténet szerkesztéséért a Kossuth-díj kitüntetettje lett.

Tehát a magyar századelő tragikus sorsú értelmiségi élcsapata, a nevezetes „második reformnemzedék” soraiban kezdte pályafutását Fülep Lajos „művészeti és filozófiai író”.

A Bánsággal szomszédos Bácskából került 1904-ben Budapestre újságíróra, és csakhamar fölfigyeltek rá a kor legjobb haladó értelmiségije. Ady, Hevesi, Márkus, Lukács mellett Jászi Oszkárral, Rippl-Rónai Józseffel, Gulácsi Lajossal, később Csók Istvánnal is megismerkedett. Mint kíméletlenül őszinte kritikus egyetlen mércét ismert el magáénak — az igényességet. Egyetlen célt tűzött ki maga elé — az ethosz uralomra segítését. Husz-huszonkét évesen a gondolkodó elit nevében ítélt elevenek és holtak felett.

A XIX. század első felében, az első reformnemzedék korában, sőt egészen a kiegyezésig a magyar irodalom és művészet a szolgálatot vállalta feladatául. Legjobbjai éppen a népszolgálatot. A századvégre viszont — hiába hadakozott ellene egyre korszerűtlenebbé váló ízlésnormái nevében a „haragos öregúr” Gyulai Pál vagy a korszerűség és hagyományok egyesítését hirdető Péterfy Jenő — a demagóg frázishazafiaskodás mellett a tömegkultúra egyetlen és nyíltan vallott célzata az igénytelen, sekélyes szórakoztatás volt. Megdöbbenően vékony társadalmi réteg kiváltsága lehetett csak a maradandó értékű városi kultúra élvezete. E friss szellemiségű kultúra mellett állt ki szívvel-lélekkel Fülep Lajos, s támadta kíméletlenül az „új” nevében jelentkező ösdit és a sok silányt, talmit. Útjába került ilyenformán néhány színházi hatalmasságnak. Eltanácsolták Budapestről. Külföldi ösztöndíjat kapott, így aztán az első világháború kitörése előtti évtizedben az esztendő nagy részét Párizsban, Rómában, Firenzében töltötte, és kézzelfogható valóságában tanulmányozta az egyetemes kultúra és művészet kincsestárát. Hallatlanul fogékonynak bizonyult minden új és a korszakot meghatározó „lényeges” iránt. Nemcsak Ady jelentőségét ismerte fel csalahatatlán érzékkel, hanem az ő nevéhez fűződik Cézanne korszakhatárt jelentő művészetének olyan értő méltatása (ugyan-csak 1906-ban), amilyenre akkor még „a fény városában”, Párizsban sem akadt példa. Ez volt Fülep Lajos talán legszerencsésebb esztendeje. E páratlan lényeglátással rendelkező fiatal kritikusnak az útja innen már egyenesvonalúan vezetett az elméleti alapok tisztázása — a filozófia felé.

Már pályakezdése éveiben elzárkózik az önmagát túlélt és akadémizmussal társult pozitívizmus elől, és az akkor korszerű szellemtörténet mellé szegődik. Nem teszi azonban magáévá a szellemtörténeti irányzat irracionalista bölcséleti alap-

vetését, a szubjektív idealista életfilozófiát és velejáróit: a zsenikultuszt, az „élmény”, az „intuíción” abszolutizálását.

Helyzete sajátosan egyedi volt, hiszen az általa bírált szubjektív idealizmus élenjáróit — így Schopenhauert és Nietzschét — közeli „vérségi” kapcsolat fűzte a szellemtörténet proeminens képviselőihez, például az ugyancsak életfilozófiát művelő Diltheyhez, aki szellemi elődei nyomdokán járva az életet mint akaratot, belső élményt, szellemi erők irracionalista játékát magyarázta. A századforduló méltatlanul elfeledett nagy magyar filozófusától, a kolozsvári Böhöm Károlytól eltérően azonban Fülep az objektív idealizmust fogadta el bölcséleti alapelveit, s erről az alapról próbálta meghaladni a vajmi kevés biztonságot ígérő szubjektív idealizmust. A sehova sem vezető „relativitás” helyett biztos új értékrend kidolgozásának célkitűzésével közeledett egyfajta — helyenként szembevető hegelianus színezetű — „objektivitás” felé. Akárcsak majd a háború végén Lukács György vezetésével az ún. Vasárnap Társasággá szerveződött fiatal budapesti bölcselők, esztéták, Fülep is idealista gondolkodó volt, de másként, mint a Társaság java része, amely a német szellemtörténet kritikátlan hódolója volt. Jól jellemzi sajátos különállását Fogarasi Béla megjegyzése: „Fülep nem értheti igazán Hegelt, mert nem eléggé idealista.” A fiatal Fülep Lajos tulajdonképpen szembe fordult minden, korábban divatozó gondolkodóval, Schopenhauertől Crocéig, Nietzschétől Bergsonig és Kanttól Böhömig.

Első filozófiai tárgyú munkáját 1906-ban, az életében és utóéletében egyaránt rendhagyó, többször újráfelfedezett múlt századi gondolkodóról, Max Stirnerről írta, születésének századik évfordulójára. Az „idealista-anarchista” német bölcselőt saját kora kinevette. Elfeledd, nyomorban halt meg. Nincs ebben semmi meglepő, hiszen *Az egyetlen és tulajdona* című, 1844-ben kiadott főműve a legszélsőségesebben individualista bölcsélet kátéja, mindenfajta társadalmi haladást igénylő, szolgáló nézet merev elutasítása. A századközep esztendei pedig a kollektívizmussal és a forradalmak szellemét támasztották fel: „Kisért járja be Európát...”

Majd csak a forradalmi apály idején, Nietzsché győzelmével jön fel Stirner napja. A századvég anarchistái már előőrsként tisztelik. Később a művészeti avantgarde is kedvel ismeri föl benne szándékainak filozófiai igazolóját. A második világháború után pedig a másodfelöntésű, a „neo“-avantgarde kedveltje lesz, végül az új baloldali megelfajzott tanítványaié, napjaink terroristáié.

Vajon mi köze lehet a Duna-partról Párizsba szalajtott, kevéske ösztöndíjából szűkösen élő, de világfiásan elegáns ex-újságírónak a bomba- és egyéb merényletekkel jeleskedő „petroleur“-lázadók Stirnerjéhez? Talán nem vált a pesti művészeti élet lelkes purifikátorából anarchistaivá a Szajna-parton?

Szó sincs efféléiről. Fülep és a gyűjtögetásra használt barikádfegyver, a petróleumos palack sohasem találkoznak. Ugy tűnik, hogy csak játékos, szerepjátszó kedvét élte ki a békés emésztéspárti polgárokat rémítgető anarchista nézetek föl-villantásával. Szerepjátszás tehát — Tókei Ferenc szavával: mutatvány — a Stirner-esszé. Eszre kell vennünk azonban, hogy valamennyi „mutatványának” indítéka és célja egyértelmű állásfoglalás, tiszta szándék: a valódi értékek érvényre juttatása, egyértelmű, objektív értékrend kialakítása az árutak, áleredmények leleplezése révén.

Kétségtelen, hogy a Stirner-esszé firtor a nagybecsű olvasó felé. De ugyancsak furcsa firtor, melyről olykor nem tudjuk, hogy zokogásban vagy harsány nevetésben folytatódik-e. Bár Fülep már az elején sietve megnyugtatja olvasóit — és talán önmagát is —, hogy csupán azért foglalkozik a „Nagy Rombolóval”, mert túl akarja haladni, de utána nem állja néhol már-már szétválaszthatatlanul összegabarcolni Stirner, Nietzsché és a saját nézeteit. Szinte magunkon érezzük kajánkodó tekintetét, vajon elhisszük-e, amikor Stirnerrel mondja: „Egy pillanattal tisztánlátás többet ér az egész világ szereteténél.”

Hát így, szó szerint nem hisszük el neki! Egész életútja bizonyítja, hogy a könyörtelen tisztánlátás apostola volt, de nem az igazi értékeket öncélúan, divatból deheroizáló „tisztánlátás”! A minőség, az igényesség érdekében folytatott könyörtelen purifikáló tevékenységében mindig a közösség érdeke vezette, és sohasem a magát korlátlanul hívó, hirdető individualizmus szűkösi célkitűzései. Bartókhoz és Kodályhoz hasonlóan a kollektívizmussal omladozó omladozó, „művészi szabadság” voluntarista jelszavával visszaélő, selejtet termelő álművészeket. Tehát számba vette ugyan a „tisztánlátás” individuális, anarchista változatát, de mint szakadékba vezető mellékösvenyt. Mert aki a maga útját akarja járni, jól teszi, ha alaposan tájékozódik a másoké felől is. Ezért tanulmányozta Stirnert.

Másrészt a viszonyulásait mindenkor meghatározó részvét a készítette, hogy fölfedezze magának és olvasóinak ezt a szerencsétlen sorsú bölcselőt. Az eszmék, a művek későbbben is, mindig alkotóikkal egyetemben foglalkoztatták. Számos cikke,

tárcája és tanulmánya bizonyítja, milyen nagy részvétellel fordult az elnyomottak vagy társadalmon kívüliek felé. (Például rokonszenvvel ismertette a mai hippik ősei, az ún. csöklakók prófétája és poétája, Jehan Rictus tevékenységét a szervezett magyar munkásság lapjában, a *Népszavában*. Ugyancsak a szánalom indíthatta, hogy Paul Verlaine-nel és annak elzüllött fiával foglalkozzék.)

Csupán két emberfajtat tisztelt igazán: az emberiség legértékesebb rétegének tartott gondolkodó, alkotó embert, valamint az elesetteket, a megszorítottakat. Jellemző módon a részvételt prófétálal Assisi Szent Ferencet, Tolsztojt, Dosztojevskijt élete végéig nagy megbecsüléssel emlegette.

Stirner-írása a szó eredeti értelme szerint „essay” — azaz kísérlet.

Az ideális anarchista szélsőséges, végső soron egyszerű eszmevilágának meghódítása és meghaladása nem került különösebb erőfeszítésébe. Már eközben rangosabb feladatot tűzött maga elé, magasabb, valódi csúcsok meghódítása izgatta. Nietzschevel foglalkozott.

A magyar szellemi élet — mi több: a nagyközönség — igényeit szolgálni hivatott fordításoknak a múlt század végétől folyton növekvő száma jelzi a „dekadens bölcselő” népszerűvé válását. Ezt az igényt igyekezett kielégíteni a neves irodalom- és néprajztudós, Katona Lajos már 1891-ben, Nietzsche első magyar nyelvű megszólaltatásával, majd utána még nagyon sokan a következő két évtizedben, végül Fülep Lajos is a maga 1910-es, *A tragédia eredete vagy a görög-ség és pesszimizmus* című fordításkötetével, amelyet a német filozófus egész életművét kritikailag elemző nagy tanulmánnyal egészített ki. Múlt betetőzése ez a tanulmány a korábbi, igen változatos magyar Nietzsche-irodalomnak, mely többek között az anarchisták, a szociáldemokraták, a szabadkőművesek, a katolikus egyház oldaláról és igényei szerint kísérlete meg „a legolvasottabb és legvitatottabb” filozófus értelmezését, gyakran félremagyarázását. Fülep Nietzsche-könyve — Kiss Endre 1977-es filozófiatörténeti számbavétele szerint — páratlan teljesítmény a kortárs nemzetközi irodalomban: „Nemcsak hallatlan anyagismeret és -tisztelt jellemző gondolatmenetere, de majdnem ő az egyetlen, aki — bár egyáltalán nem kritika nélkül — képes, hogy szerzőjével azon az emberségmagaslaton foglalkozzék, amelyen az eredeti intenciók talán leginkább megközelíthetők. Nietzsche úgy látja, hogy a XIX. század Európáját világtörténelmi méretű válság rázza meg. Fülep ezen oldalon közelíti meg Nietzsche-t.”

Nietzsche korai, 1872-ben frott művének lefordítása több hónapnyi munkát igényelt, de többféle haszonnal járt. Belülről megismerhette a német bölcsélet szubjektív-idealista szárnyának egyik klasszikusát, másrészt szembesíthette vele saját, objektív alapokon kialakuló felfogását, végül pedig az átültetés során hatalmas antik kultúrát asszimilálhatott, a Szókratész előtti műveltség szinte teljes igényű enciklopédiáját. Ezt a hatalmas ismeretanyagot a folyamatosan kibontakozó művészettörténeti stúdiumaiban fogja kamatoztatni.

A 150 lap terjedelmű bevezető tanulmánya hangsúlyozottan polemikus jellegű. Szerre sort kerít a filozófia módszertani és alapkérdéseire. Vizsgálja a pozitívizmus meghaladásának problémáját, a korszerű erkölcsszemléletnek és a világ megismerhetőségének kérdéseit, illetve a kollektívizmus és individualizmus meg a hit és hitetlenség alternatíváit is. Egy helyütt ilyenformán foglalja össze véleményét: „Kierkegaard az individualizmusba vezető út; Stirner maga az abszolút individualizmus; Nietzsche ebből az individualizmusból kivezető út — egyetemes cél tűzésével, általában érvényre törekvő morállal, egy közös ideállal, az Übermensch-sel és a magasabbrendű étellel, egy új vallással, az örök visszatérésével.”

Vekerdi László mutatott rá Fülep Nietzsche-tanulmányának legfontosabb újdonságára: „Végleges szakítás Nietzsche filozófiájával — s a vele rokon század eleji életfilozófiákkal — az az érvéles, mellyel Nietzsche művészet-élet viszonyát vizsgáló fejtegetéseit bírálja. Mindkét oldalról, a művészet s az élet felől egyaránt, élesen támadja a Nietzsche által föltételezett kapcsolatot. Nietzsche föltételezése — érvel — lehetetlenné teszi egyrészt a művészet autotonton, belémagyarázásoktól mentes szemléletét, másrészt pedig — látszólag mindenek fölé helyezése ellenére is — degradálja az életet, és megoldhatatlan metafizikai bonyodalmakba keveri még a fogalmát. A művészet Nietzsche-nél — summázza Fülep hosszú kritikáját — áldozatul esik az embernek, hisz Nietzsche szerint a legelső, legfőbb műalkotás az ember. »Ez az esztétika — Isten-esztétika, mert az emberről mint műalkotásról csak egy művésztelen föltételezése mellett lehet szó. Csak az Isten számára lehet műalkotás az ember. De amikor a mi művésztünkről beszélünk, a mi műalkotásainkat kell szem előtt tartanunk. Az emberi művészet esztétikájába így belekeverni a metafizikát, mely a világ létének nyitját feszegeti — végtelen összekeverése a fogalmaknak.« [..]

A művészet nem »szépíti« az életet, az életnek nincs szüksége »stimulálásra«, hogy művészet fakadjon belőle. »Nem azt tanítják-e éppen a görögök s a renaissance? Az élet a művészet előfeltétele, az élet szüli magából a művészetet — hogyan stimulálja hát a későbbben jött a korábban meglévő? Ma talán éppen azért nincs művészet, igazi művészet, mert az életnek stimulálásra van szüksége, s a művészetek Nietzschei fölfogása jellemző a mi korunkra.« Ezzel a fölfogással vitázva, vele diametris ellentétben dolgozza ki Fülep művészetszemléletét *Az emlékezés a művészi alkotásban* című írásában.

Ez az utóbbi, 1911-ben olaszul és magyarul publikált tanulmány — noha igazi jelentőségét kortársai föl sem mérték — szerzőjének „európai“ elismerést szerzett. Ugyanis az „újkori Athén“-ben, a Circolo di Filosofia nyilvános ülésén, parázs vitában segítette megvédeni téziseit két friss barátja, a tragikus sorsú — antifasiszta politikai tevékenysége miatt az első világháború után meggyilkolt — Giovanni Amendola, aki a logikai és etikai problémák élelméjű analitikusa volt, és a kanyargós életű, a húszas években már világhírű Giovanni Papini.

Fülep tehát Nietzsche-kritikája után saját fölfogását az akkortájt ugyancsak hallatlanul népszerű két másik filozófus, Henri Bergson és Benedetto Croce nézeteivel szembesítette. És semmivel sem megalkuvóbban, sem kevesebb könyörtelen elvszerűséggel bírálta őket, mint pár évvel korábban a „magyar Szahara“ álművészeit! Csak éppen most nem egy műalkotás vagy egy interpretálás volt vizsgálódásának tárgya, hanem korának divatos eszmerendszerei. Nem a „színvonal“, még csak nem is a „korszerűség“ megvalósulása foglalkoztatta, hanem az abszolútumok világa, a legvégső és mindig megválaszolatlanul maradó metafizikai alapkérdések.

Az emlékezés a művészi alkotásban — legjobb filozófusi erényeit mutatja: a sokrétű ismeretanyag könnyed kezelése, kristálytisza gondolatmenet, klasszikusan elegáns szerkesztés jellemzi. Föltehetőleg ezek az erények hódították meg Amendolát és Papini, ezekért fogadták viszonylag hamar körükbe és barátságukba szerzőjét. Hosszas itáliai időzése alatt eléggé meg nem becsülhető, biztonságérzetet adó műhelyt jelenthetett számára a Circolo di Filosofia baráti közössége, mely folyóiratában nemcsak magát a terítékre került tanulmányt, hanem a vita hozzászólásait is nyilvánosságra hozta.

Az emlékezés... már egyértelműen jelzi szerzőjének későbbi esztétikai, művészetfilozófiai irányulását. A huszonöt esztendő Fülep Lajos rálépett arra az útra, melyen aztán élete végéig haladt. Eddigi filozofálása határozottan kritikai jellegű volt, elsősorban azt a célt szolgálta, hogy kiszűrje az egyetemes bölcsélet gazdag színekéből a számára megfelelő, használhatónak tűnő sávokat. Korának eszmei zűrzavarában, „a tudásnak zagyva összevisszaságában“ igyekezett rendet teremteni bölcsletritikai állásfoglalásaival. Ezért követte a Stirner-esszéet a Nietzsche-tanulmány, s ezért került sor az „emlékezés“ előadásában Bergson meg Croce nézeteinek bírálatára. Mindez az alapozást, saját gondolati konstrukciójának megteremtését szolgálta.

Nyugat-európai évtizede során találkozása a „nagy stílusok“ reprezentatív remekműveivel (elsősorban a görög antikvitás és az itáliai reneszánsz művészeti emlékeivel); Cézanne életművének, korszakos jelentőségének fölfedezése; elmélyült művészettörténeti stúdiumai; az egyetemes filozófia (különösen a klasszikus görög mesterek: Platón, Arisztotelész, Hérakleitosz és a legújabbkori irracionalisták nézeteinek) kritikai földolgozása; a szellemtörténet irányzatának megismerése — egymással szoros korrelációban — hozzásegítették egyedien sajátos művészetfilozófiájának kialakításához.

Miközben nem szakadtak meg kapcsolatai hazájával, a budapesti művészeti élettel sem, külföldi vándorlásai során új barátokat, eszmetársakat is szerzett.

Megismerkedett és szövetséget kötött a vele egyidős Lukács Györggyel. Mivel levelezésük még kiadásra vár, kapcsolatuk szorosabbá válásának, *A Szellem* című közös folyóiratuk keletkezésének részleteit nem ismerjük. Fülep sorsfordító esztendője 1906 volt, a Lukácsé pedig 1910. A Thália Társaság bukása után (a társaságnak spiritus rectora volt) jelenteti meg Lukács a *Huszdik Században* Ady-tanulmányát, ebben az évben kerül olvasói elé *A lélek és a formák* című első könyve, mely már a kor legfrissebb ideológiai áramlata, a német nyelvterületen megismert szellemtörténet hatását mutatja.

Fülep is megfordul ekkortájt a német tudományosság fellegvéraiban, tanulmányozta is Dilthey és iskolája nézeteit, de összefoglaló igénnyel nem írt róluk. Közös folyóiratukba is inkább az olaszul megjelent „emlékezés“-tanulmányát ajánlotta föl 1911-ben.

A Szellem, melyet Fülep Firenzéből szerkesztett, nem csupán publikációs lehetőség, hanem a fiatal magyar filozófusok, esztéták szervezője is kívánt lenni —

minden szervezeti kötöttség, formalitás mellőzésével. Az érdeklődés hiánya miatt mindössze két számot megért folyóirat három legfontosabb jellemzője: címéhez méltóan szellemtörténeti tájékozódású, fiatalosan kritikus szemléletű, hallatlanul friss, gondolatgazdag. Bukását a „szellemileg érett társadalom“ hiánya okozta. Pedig az esztendő legjobb magyar filozófiai kiadványa volt, mely gazdag szemle-rovata és változatos fordításai révén kitekintést nyújtott a kor európai szelle-iségére. Egy ókori és egy középkori klasszikus (Plótinosz és Meister Eckehart) mellett Kant és Hegel, a kortársak közül pedig Émile Boutroux, Gilbert Keith, Chesterton, Wilhelm Dilthey, Leopold Ziegler írásainak fordításait vagy kommentárjait találhatták meg benne az érdeklődők. Az eredeti közlemények szerzői kö-zül Fülep mindkét számban szerepel: *Az emlékezés...* tanulmányával és egy ismer-tetéssel, melyben a XIV. századi német misztikus mozgalom kiemelkedő költő-gondolkodóját, Susót mutatja be. Hevesi Sándor *Az emberi boldogságról* meg *Shakespeare és a középkor*, Lukács György *A tragédia metafizikája* és *A lelki szegénységről* című tanulmányait közli *A Szellemben*. Ugyancsak eredeti munká-ival jelentkezett benne a fiatalon, orosz hadifogságban meghalt Böhm-tanítvány, a kitűnő Zalai Béla. *A filozófiai rendszerezés problémája* című „fundamentális esz-széje“ a lap második és utolsó számában olvasható. — Zalai is a „második re-formnemzedék“ érdemtelenül elfeledett legjobbjai közé tartozik.

Az erők egyesítésének, az „építés“ elkezdésének volt egy — csak újabban ér-tékelt — sürgető tényezője: a konzervatív-liberális Magyarország történelmi jelen-tőségű politikai vezéregyéniségének, Tisza Istvánnak a kihívása. Tisza ugyanis 1911-ben magas színvonalú, kéthetenként megjelenő folyóiratot indított, a *Magyar Figyelőt*, mely állandó konzervatív kritikával kísérte a közélet és a szellemi szféra minden területét. Bevallott célja „a nemzeti hagyományok, a történelmi műveltség és a józan konzervativizmus érvényesítése“, tehát offenzíva a baloldal, a radiká-lisok, a második reformnemzedék barikádjai ellen. Ez a lépés egyértelműen nyil-vánvalóvá tette az új szellemiségű fiatal filozófusok számára egy konstruktív gon-dolatrendszer sürgős tető alá hozásának szükségességét. Ezt a célt segítette volna megvalósulásához a firenzei Piazza Donatello 6. szám alatti lakásában szerkesztett *A Szellem*. A társadalmi közöny következtében csöndesen kimúlt *A Szellem* elpa-rentálása után huszonhat éves szerkesztője folyóirat nélkül maradt ugyan, de nem munka nélkül.

Rá várt a XX. századi művészetfilozófia megújításának feladata.

Az 1904 és 1970 között írott cikkeinek, tanulmányainak háromkötetes gyűj-teményéből világosan kibontakozik páratlan értékű művészetszemlélete, mellyel sok tekintetben meghaladta s nagyrészt megelőzte mindazokat, akik a századfor-dulón és azon innen, jóformán máig, a művészettörténelem újjáteremtésén munkál-kodtak-munkálkodnak. Életművének végleges összképéről azonban csak a köze-lebbiről nyomtatásban megjelenő nagy elméleti szintézisének megismerése után be-szélhetünk. Hosszú évtizedeken keresztül gyakorlatilag még a szakmabeliek szá-mára is hozzáférhetetlen, több tucatnyi időszak kiadványban szétszórt munkássá-gának egyetemes jelentőségéhez melyő elismerésével nem dicsekedhetünk még ma sem, bár a halála óta eltelt nyolc esztendőben több történet ennek érdekében, mint az ezt megelőző hat évtizedben.

Harald Meschendörfer: *Genesis VI.*